

UvA-DARE (Digital Academic Repository)

Ter inleiding

van Vree, F.; van der Laarse, R.

Publication date
2009

Published in
De dynamiek van de herinnering: Nederland en de Tweede Wereldoorlog in een internationale context

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):
van Vree, F., & van der Laarse, R. (2009). Ter inleiding. In F. van Vree, & R. van der Laarse (Eds.), *De dynamiek van de herinnering: Nederland en de Tweede Wereldoorlog in een internationale context* (pp. 7-15). Bert Bakker.

General rights

It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other than for strictly personal, individual use, unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Disclaimer/Complaints regulations

If you believe that digital publication of certain material infringes any of your rights or (privacy) interests, please let the Library know, stating your reasons. In case of a legitimate complaint, the Library will make the material inaccessible and/or remove it from the website. Please Ask the Library: <https://uba.uva.nl/en/contact>, or a letter to: Library of the University of Amsterdam, Secretariat, Singel 425, 1012 WP Amsterdam, The Netherlands. You will be contacted as soon as possible.

De dynamiek van de herinnering

Nederland en de Tweede Wereldoorlog in een internationale context

Onder redactie van

Frank van Vree en Rob van der Laarse

2009 Uitgeverij Bert Bakker Amsterdam

Inhoud

FRANK VAN VREE EN ROB VAN DER LAARSE,

Ter inleiding ○○

FRANK VAN VREE, De dynamiek van de herinnering.

Nederland in een internationale context ○○

ROB VAN GINKEL, De dodenakker van de 'Duivelsberg'.

Symboliek, ritueel en ideologie rond een
herdenkingsplaats ○○

ESTHER CAPTAIN, Van pelgrimsreis naar erfgoedtoerisme.

Sporen van de oorlog in Indonesië en Japan ○○

DIENKE HONDIUS, Gewichtige lessen. Het onderwijs

over de Tweede Wereldoorlog in de eerste jaren na de
bevrijding ○○

BETTINE SIERTSEMA, Kampgetuigenissen. Herinnering in

teksten ○○

ROEL HIJINK, De musealisering van de kampen. Tussen

werkelijkheid en verbeelding ○○

CLAARTJE WESSELINK, 'Uit ons werk, uit ons land, uit onze

samenleving!' Het omstreden erfgoed van Henri van de
Velde ○○

ROB VAN DER LAARSE, Kunst, kampen en landschappen. De

blinde vlek van het dadererfgoed ○○

JAN KOLEN, RUTGER VAN KRIEKEN EN MAARTEN

WIJDEVELD, Topografie van de herinnering. De

performance van de oorlog in het landschap en de
stedelijke ruimte ○○

MATTHIAS HEYL, Duitse herinneringscultuur. Gedachten en patronen ○○

GAVIN SCHAFFER, Een angstvallig gekoesterde overwinning. De herdenking van de oorlog in Groot-Brittannië sinds 1945 ○○

ALEXANDER PRENNINGER, Zelfbedrog en dubbelspraak. De 'verbannen' herinnering van de Tweede Wereldoorlog in Oostenrijk ○○

Noten ○○

Over de auteurs ○○

Verantwoording ○○

Illustratieverantwoording ○○

Deze uitgave is mede tot stand gebracht met financiële steun van het Ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport.

© 2009 Samenstelling en inleiding
Frank van Vree en Rob van der Laarse

Omslagontwerp

Foto omslag/Illustratie

Foto auteur

www.uitgeverijbertbakker.nl

ISBN 978 90 351 3229 0

Uitgeverij Bert Bakker is onderdeel van Uitgeverij Prometheus

Frank van Vree en Rob van der Laarse

Ter inleiding

In de eerste decennia na 1945 werd de Tweede Wereldoorlog vooral herdacht als een *nationale* gebeurtenis, als een periode van onderdrukking en verzet, waaruit het land verenigd en geestelijk versterkt naar voren was gekomen. Dat gebeurde niet alleen in Nederland, maar ook in andere landen die hadden geleden onder het geweld en de terreur van het Derde Rijk en zijn bondgenoten. Monumenten, films, romans en schoolboeken – zij ademden stuk voor stuk een geest van nationale en ideologische bevlogenheid. Dat de dood van miljoenen weinig tot niets te maken had met opoffering, heldendom en nationale eer, maar met racistische vervolging, bombardementen, massale terreur en verderf, bleef dikwijls buiten beeld – zo goed als de vele scherpe interne tegenstellingen en conflicten die de meeste landen tijdens de bezetting hadden beheerst.

Zo was er in de Nederlandse herinneringscultuur aanvankelijk bitter weinig aandacht voor de rampzalige gebeurtenissen die zich in het joodse deel van de bevolking had voltrokken – niet bij officiële herdenkingen, niet in het onderwijs en zelfs niet op de plaatsen van verschrikking zelf, zoals de voormalige nazikampen. En toen er dan eindelijk, na jaren touwtrekken en soebatten, een monument voor de slachtoffers van de vervolging en vernietiging werd opgericht, in 1962, greep men terug op een terminologie die paste bij een nationalistische – om niet te zeggen: militaire – manier van herdenken: **HERDENKINGS-PLAATS VAN DE IN 1940-1945 GEVALLEN JOODSCHE**

LANDGENOTEN stond er gegraveerd in de muur bij het monument in de Hollandsche Schouwburg, de plaats vanwaar tussen augustus 1942 en november 1943 tienduizenden Nederlandse joden naar de vernietigingskampen werden gedeporteerd. De tekst op de muur lokte hier en daar scherpe kritiek uit, waarbij het vooral ging om de term 'gevallen' – alsof de honderdduizend vermoorde Nederlands joden voor het vaderland gesneuveld waren. Vervolgens werd besloten de tekst te verwijderen.

DE DYNAMIEK VAN DE HERINNERING

Het rumoer rond de tekst aan de wand van de Hollandsche Schouwburg is illustratief voor de omslag die in Nederland in het midden van de jaren zestig plaatsvond in het herdenken van en denken over de Tweede Wereldoorlog. Deze omslag markeert een moment in een proces dat in deze bundel is aangeduid als 'de dynamiek van de herinnering': een proces van voortdurende verandering in interpretatie en betekenisgeving, waarbij telkens andere aspecten en gebeurtenissen naar voren worden gehaald en het beeld van de geschiedenis in musea, romans, films, het onderwijs, herdenkingsrituelen en erfgoed-sites opnieuw wordt vormgegeven.

Dit proces is ook nu, meer dan zestig jaar na het einde van Tweede Wereldoorlog, nog niet tot een einde gekomen. Weliswaar zijn er steeds minder mensen die deze jaren van geweld en onrecht, dwangarbeid en racistische massamoord – maar ook: spanning en heldenmoed – bewust hebben meegemaakt, als samenleving zijn we daar in tal van opzichten deelgenoot van geworden. De oorlog is geen afgesloten hoofdstuk, maar *levend verleden* – een geschiedenis beladen met actuele politieke en morele betekenissen, die op steeds meer plaatsen wordt herinnerd en verbeeld.

En zo kan het gebeuren dat paus Benedictus begin 2009 een wereldwijd schandaal ontketent door een bisschop in de

armen te sluiten die behoort tot de sekte van de Auschwitz-loochenaars, in dezelfde week waarin kinderen van NSB'ers, uit schaamte, toestemming krijgen om buiten sluitingstijd een tentoonstelling over Westerbork als interneringskamp voor van collaboratie en verraad verdachte Nederlanders te bezoeken. Beide incidenten zijn treffende illustraties van het dynamische proces van veranderingen in de herinneringscultuur. De rel rond Benedictus laat zien dat de herinnering aan Auschwitz of, zo men wil, de Holocaust, de universele trekken van een ticket tot de moderne beschaving heeft aangenomen, terwijl de tentoonstelling over geïnterneerde NSB'ers in Westerbork juist duidelijk met hoeveel pijn en moeite de herinnering aan de ouders een plaats krijgt binnen de nationale herinneringscultuur. Deze tegen elkaar in werkende mechanismen van in- en uitsluiting laten zien hoe veelvormig en tegenstrijdig de herinneringen aan deze periode tot op heden zijn.

DE NATIONALISERING VAN DE HERINNERING

Dit soort dynamische ontwikkelingen heeft zich niet alleen in Nederland, maar ook elders in Europa voorgedaan, zoals blijkt uit de verschillende bijdragen in deze bundel. Het internationale perspectief dat hierin wordt ontwikkeld, is niet alleen behulpzaam om de Nederlandse herinneringscultuur in reliëf te bezien, maar ook om de gemeenschappelijke wortels en patronen op te sporen. Ten slotte gaat het hier om herinneringen aan een *Europese* oorlog die een zwaar stempel drukte op de latere geschiedenis van het hele continent, zoals de Britse historicus Gavin Schaffer in zijn bijdrage betoogt. Toch blijkt juist uit deze bundel hoezeer deze herinneringen zijn ontwikkeld binnen *nationale* kaders – niet alleen in Engeland, maar evenzeer in de 'daderlanden' Duitsland en Oostenrijk, en het 'bevrijde' Nederland.

Hoewel wij geneigd zijn de publieke herinnering aan ge-

beurtenissen als de Tweede Wereldoorlog – en de veranderingen daarin – als een min of meer ‘natuurlijk gegeven’ te beschouwen, blijkt telkens weer hoezeer zij onderwerp is van een min of meer bewuste politiek, een strategie van insluiting en uitsluiting, annexatie en afstoting. In Engeland fungeerde de herinnering aan de Tweede Wereldoorlog tot voor kort als een pleister op de wonde van het naoorlogse verlies van het Britse Imperium, na de militaire overwinning op nazi-Duitsland die het land zo bitter weinig had opgeleverd.

Oostenrijk, het land dat zich juichend had laten inlijven bij het Derde Rijk, probeerde daarentegen na het herstel van zijn nationale zelfstandigheid zowel de binnenlandse vrede als het gezicht naar buiten toe te redden met de mythe *Österreich, das erste Opfer des Nationalsozialismus*, aldus de Oostenrijkse historicus Alexander Prenninger in dit boek. De D D R, op haar beurt, belichaamde in eigen ogen het ‘goede Duitsland’, zodat ten slotte alleen de Duitse Bondsrepubliek met het nationaalsocialistische verleden worstelde. Toch was ook hier, zoals de Duitse historicus Matthias Heyl in zijn bijdrage benadrukt, sprake van een sterke mate van verdringing. Het ‘wij hebben het niet geweten’ sloeg weliswaar al vroeg om in een, christelijk beladen, politiek van schuldbekentenis, maar zoals de Oostenrijkse slachtoffermythe fungeerde als een binnenlandse integratiepolitiek, zo lijkt de Duitse *Vergangenheitsbewältigung* sinds de jaren vijftig vooral ingegeven door een politiek-strategische *Westbinding* – overigens in opmerkelijk contrast met de nog kort voordien nagestreefde utopie van *Lebensraum* en *Ostkolonisation*.

Terwijl joodse slachtoffers in de door Bettina Siertsema genoemde kampgetuigenissen na de oorlog nog lang buiten beeld bleven, werden met de naoorlogse ‘zuivering’ van de Grebbeberg de Duitse gesneuvelde militairen letterlijk uit het *Nederlandse* herdenkingslandschap verbannen; pas zeer recent – bij de herdenking van de Slag om Arnhem – zijn Duitsers tot een Nederlandse herdenking toegelaten. Het proces van nationalisering strekte zich tot buiten Nederland uit, zo laat Esther

Captain zien in haar bijdrage over groepsreizen van Indische Nederlanders en veteranen naar herinneringsplaatsen in het tegenwoordige Indonesië. Evenals bij de Grebbeberg (en de geallieerde begraafplaatsen) was sinds de jaren vijftig ook hier, overzee, sprake van een nationalisering in de vorm van een militaire uniformering van erevelden, kruisen en gedenktekens. Slagvelden en erebegraafplaatsen worden druk bezocht, terwijl zich uit kleinschalige ‘pelgrimsreizen’ een nieuwe vorm van erfgoedtoerisme heeft ontwikkeld, al is daarbij geen sprake van een collectief, geritualiseerd herdenken.

Het omgekeerde gebeurde echter ook, zo betogen Jan Kolen, Rutger van Krieken en Maarten Wijdeveld: bij Market Garden is een nationalisering van de herinnering juist uitgebleven omdat het ging om (geallieerd) veteranenerfgoed. Als zodanig fungeert de gebiedsregio Arnhem-Nijmegen steeds meer als het performatieve decor van een groeiende internationale stroom toeristen op zoek naar een erfgoedbeleving van de Tweede Wereldoorlog.

Heeft, enerzijds, de officiële, militair getinte herdenkingscultuur – met name in Engeland en Nederland – tot op heden standgehouden, anderzijds blijkt uit verschillende bijdragen in dit boek hoezeer het dominante vertoog van de Europese herinneringscultuur de laatste decennia is gericht op een *nationale* representatie van slachtofferschap. Dit valt met name af te lezen uit de musealisering van de voormalige nazikampen, zoals beschreven in de bijdragen van Roel Hijink en anderen. Terwijl slechts weinig kampen in hun oorspronkelijke vorm bewaard zijn gebleven, is overal gekozen voor een eigen verhaal, een eigen inscenering. Niettemin illustreert de ontwikkeling voor elk land afzonderlijk de door Frank van Vree in dit boek geschetste omslagen in de dynamiek van de herinnering. Vanaf de jaren zeventig draaien de herdenkingen en tentoonstellingen steeds meer om een erkenning van het slachtofferschap van de joden en andere vervolgte groepen, die tegelijk werd ingepast in een nieuwe educatieve politiek van de overheid.

In lijn met het voorgaande zou de dynamiek van de herinnering dus kunnen worden gedefinieerd in termen van uitsluiting en insluiting: wie horen waarbij en wie niet, wat maakt deel uit van wat we waardevol vinden en wat niet? Het zijn deze processen die leiden tot wat we aanduiden als een heersende herinneringscultuur of een dominant vertoog: de beelden en opvattingen die de toon aangeven, die zichtbaar worden in monumenten, musea en televisieprogramma's – maar ook in *handelingen*, in ceremonies en rituelen, in de politieke besluitvorming en de bestemming van financiële middelen. De ogenschijnlijke 'natuurlijkheid' van de herinneringscultuur, waarop zojuist al werd gewezen, is een gevolg van het feit dat wij 'binnen' deze cultuur leven, dat wij er zo vertrouwd mee zijn, dat we ons een andere lezing van de geschiedenis nauwelijks meer kunnen voorstellen. Pas in een tijd van politieke en maatschappelijke veranderingen verliest ook het beeld van het verleden zijn vanzelfsprekende karakter.

Wanneer in de bijdragen in deze bundel wordt betoogd dat een bepaalde herinneringscultuur op een specifiek moment dominant was, wil dat niet zeggen dat er geen alternatieve opvattingen en beelden bestonden. Integendeel, de dynamiek van de herinnering, waarvan in deze bundel enkele markante aspecten in de vorm van casestudies in kaart worden gebracht, laat zich niet beschrijven in eenduidige termen: telkens blijkt het te gaan om gelaagde processen, waarbij verschillende vertogen met elkaar concurreren of lange tijd naast (of boven en onder) elkaar voortleven.

Dit confronteert ons ook met het lastige probleem van de lang onopgemerkte *continuïteiten* in de herinneringen en in het erfgoed van de oorlog. We zagen dit bij de kampgetuigenissen, maar ook Hondius, Schaffer en Prenninger wijzen op de aanvankelijke uitsluiting van de joodse slachtoffers uit de naoorlogse herinneringscultuur, die door hen wordt op het in-

tellectuele klimaat van de jaren dertig en veertig wordt teruggevoerd. De opmerkelijke parallel van het ‘moderne’ Nederlandse gemeenschapsdenken en de nationaalsocialistische mythe van de *Volksgemeinschaft* heeft eveneens consequenties voor de betekenissen die in nationale musea aan oorlogserfgoed worden toegekend. Dit wordt geïllustreerd in Claartje Wesselinks bijdrage over de nieuwe canonisering van een lang vergeten ‘fout schilderij’ dat voorjaar 2007 door het Rijksmuseum is aangekocht als icoon van NSB-kunst. Naast de opzienbarende breuk in waardering legt zij eveneens iets van deze lastige continuïteit bloot, want zonder kennis van de context zou de politieke boodschap van dit schilderij probleemloos met het vooroorlogse personalisme of met dit naoorlogse gemeenschapsdenken in verband kunnen worden gebracht.

Deze continuïteit is uiteraard in Duitsland, het iconische vaderland, het meest herkenbaar én omstreden. De ongemakkelijke lijnen die in Rob van der Laarses bijdrage vanuit Himmels utopie van de ss-gedenkplaatsen en concentratiekampen als ‘natuurparadijs’ naar de naoorlogse herinneringslandschappen worden getrokken, werpen nieuwe vragen op over de pastorale encenering van de leegte die hier vaak is toegepast. De blinde vlek van het dadererfgoed waarover hier wordt gesproken, wordt door Heyl op scherpzinnige wijze *van binnenuit* verstaan als een taboeïsering van traumatische herinneringen die in het naoorlogse Duitsland veel minder had te maken met een hardnekkige ontkenning van het joodse slachtofferschap (zoals vaak wordt aangenomen) dan met een ontkenning van het eigen ouderschap. In navolging van Adorno beschouwt hij deze ‘verbanning uit de herinnering’ als een noodlottige continuïteit die tot een leven in *fantasma*, een ‘ontwerkelijking’ van het obsessief verguisde en tegelijk diep in de Duitse samenleving verankerde naziverleden heeft geleid. Het hoeft geen betoog dat de dynamiek van de herinnering in de voor Duitsland kenmerkende verbinding van landschap en herinnering hiermee wel een zeer ‘natuurlijk’ karakter heeft aangenomen.

In vrijwel alle bijdragen worden de herinneringen aan de oorlog geplaatst in het perspectief van strijd en concurrentie. Naast de hierboven getypeerde politieke, ideologische dimensies, laat deze zich ook karakteriseren in termen van esthetiek, in de betekenis van literaire, artistieke en museale vormen. Dat geldt voor monumenten en speelfilms zo goed als voor bevrijdingsfestivals of de inrichting van de voormalige kampen en de vormgeving van historische landschappen.

Vormgeving en betekenistoekenning zijn onlosmakelijk met elkaar verbonden. Herinneringen worden uitgedragen, in beeld, op schrift – van romans tot getuigenissen – in musea en de inrichting van het landschap: *gestold* in een documentaire, een expositie, een toegankelijk gemaakte bunker, moeten ze herdenken, vermanen, opvoeden, indruk maken, maar ook publiek trekken, verkopen, het toerisme in de stad of streek bevorderen. Die verschillende doeleinden kunnen enorme spanningen te weeg brengen.

Daarmee treden we binnen in een mijnenveld van kwesties: de strijd tussen figuratieve en abstracte kunst en tussen ‘hoge’ en ‘lage’ cultuur, kwesties van authenticiteit, restauratie, fictionalisering en enscenering, en het probleem van de verbeelding van heldendom, slachtofferschap en ouderschap. Het zijn dit soort tegenstellingen, spanningen, wrijvingen en dissonanten die de motor vormen van wat we de dynamiek van de herinnering noemen. En juist deze aspecten van kunst en smaak, en meer nog van de museale verbeelding van het oorlogsverleden door een indringend gebruik van foto's en nieuwe media, confronteren ons met lastige perceptuele kwesties rond de verhouding tussen ons en de ander.

Nu, met het verstrijken van de tijd en het verdwijnen van de generatie die de Tweede Wereldoorlog heeft meegemaakt, dringen zich nieuwe vragen op: wie kijkt eigenlijk naar wie, en wiens geschiedenis wordt voor wie getoond, en waarom? De helende herdenking door ooggetuigen en nabestaanden zal plaatsmaken – en plaats moeten maken – voor een toe-eigening van oorlogserfgoed en herinneringsplaatsen door nieuwe generaties die aan het verleden nieuwe vragen zullen stellen. Jongere generaties op *battlefield tours of roots* en *Holocaust travel* zullen met een andere blik, op zoek naar nieuwe ervaringen, plaatsen van herinnering bezoeken. Deze door de oorlog ‘gemerkte’ plaatsen zelf zullen hierdoor veranderen in toeristische bestemmingen waarin authentieke ervaringen voor *staged authenticity* plaatsmaken.

Uiteraard geven de bijdragen in deze bundel geen volledig beeld van de ontwikkeling van de herinneringscultuur sinds 1945. Ze werpen licht op uiteenlopende facetten, maar tegelijk willen ze in onderling verband een aantal patronen en dwarsverbanden blootleggen. Zo zijn er duidelijke parallellen aan te wijzen in de gescheiden, nationale herinneringsculturen in de eerste jaren na de oorlog, terwijl er de laatste decennia veeleer sprake lijkt van een sterke convergentie, een mondialisering onder invloed van de ‘Holocaust memory boom’, niet alleen in politieke en ethische zin, maar ook waar het gaat om esthetische kwesties, om vormgeving. De dynamiek van de herinnering vraagt daarom in onze tijd om een diepere reflectie, in een internationale context, op de eigen herinneringscultuur.